

**ИЗПАДАНЕТО НА СПОМАГАТЕЛНИЯ ГЛАГОЛ СЪМ
В 3 Л. ЕД. И МН. Ч. ОТ РЕНАРАТИВНАТА ПАРАДИГМА –
СПЕЦИФИКА НА БЪЛГАРСКАТА ЕВИДЕНЦИАЛНА СИСТЕМА**

Сенем Конедарева

Американски университет в България

**THE OMISSION OF THE AUXILIARY IN 3RD PERSON
SINGULAR AND PLURAL FROM THE RENARRATIVE PARADIGM –
A SPECIFICITY OF BULGARIAN EVIDENTIAL SYSTEM**

Senem Konedareva

American University in Bulgaria

Abstract. It is well-known that Bulgarian language is one of the languages in which special evidential meanings are expressed by forms formed on the basis of the perfect. These forms are transformed both semantically and morphologically. In the analytical forms, expressing evidential meanings are the aorist and imperfect I-participles and auxiliaries 'sum' and 'shta' as forms marking indirect information as well as the point of view of the speaker. The subject of study of the paper is the omission of the auxiliary 'sum' as a specific characteristic of Bulgarian evidential system. It is argued that this phenomenon is an important specificity which undertakes a complicated process related to the development of the narratives in all Slavic languages, including Bulgarian, and to the processes of grammaticalization of the evidential semantic meanings. It also serves as a formal distinction between the two paradigms – renarrative and conclusive.

Keywords: omission, auxiliary, evidential meanings, semantic, formal change, Bulgarian evidential system

Въведение

Българският език е сред езиците, в които специализираните евиденциални форми се развиват на основата на формите за изграждане на перфекта, като тези форми са преобразувани както семантично, така и формално. В аналитичните форми, изразяващи евиденциални значения, влизат аористното и имперфектното причастие на основния глагол и спомагателните глаголи *съм*, *ща* като изразители на опосредстваността на предаваната информация. Обект на изследване на настоящия материал е една специфика на българската евиденциална система и това е изпадането на спомагателния глагол *съм* в 3 л. ед. и мн. ч. от ренаративната парадигма, която не се отбелязва и не се взема предвид от изследователите на евиденциалността в световната лингвистична наука при ти-

пологизацията на евиденциалната система на българския език¹. В работата се защитава тезата, че този феномен е важна специфика на евиденциалната система на българския език, която не може да бъде пренебрегвана, тъй като е свързана с развитието на наративите в славянските езици, в това число и в българския, и с процесите на граматикализация на значения от семантичното поле на опосредствания евиденциал и служи за формална диференциация между двете парадигми на умозаключителните и ренаративните форми на категорията. Така, като се има предвид и формалното различие между двете семантично конкретизирани грамемии от състава на опосредствания евиденциал, типологичната характеристика на евиденциалната система на българския език търпи известни промени от предложените типологизации в Световния атлас на езиковите структури и на А. Айхенвалд в нейната монография, където българският език се типологизира като притежаващ евиденциална система A₂ (Aikhenvald 2004, 2006).

В Световния атлас липсва информация, че не всички евиденциални форми и формално не съвпадат с перфекта, който продължава да съществува като пълноправен член на темпоралната парадигма. Тук е важно да се отбележи, че в българския език формалните преобразувания на формите, които изразяват евиденциалност, се характеризират с три важни особености:

1) Развитието на специално причастие, чиято употреба е ограничена само в изразяването на значения от регистъра на опосредствания евиденциал – миналото несвършено деятелно причастие – от типа *пишел (е)*.

2) Ренаративът, като маркиран член на категорията, е маркиран чрез една *-л-*морфема и спомагателния глагол за 1 и 2 л. ед. и мн. ч., и особената характеристика за изпускане на спомагателния глагол *съм* в 3 л. ед. и мн. ч. от ренаративната парадигма – *писал*.

3) „Двоен“ перфект – форми от типа на *бил съм ходил*, при които операцията за образуване на перфектна форма е повторена: *ходил съм* (перфектната форма) – към помощния глагол *съм* отново се прилага операцията за образуване на перфект (*бил съм*) и резултатът е форма, образувана по два пъти приложеното правило за образуване на перфект – *ходил съм бил*, които изразяват дубитативност, т.е. т.нар. „дубитатив“.

Диахрония на перфекта и неговите семантични и формални преобразувания в славянските езици

Появата на аналитичния перфект в славянските езици трябва да се смята за нова черта от развоя на езика, но категорични доказателства, данни и изследвания, които да обясняват причината за появата на тези форми няма. Изследване на Достал показва, че употребата на перфекта в ранните старобългарски текстове е била твърде рядка. По-засилена употреба се наблюдава в по-късните старобългарски паметници – в Супрасъл-

¹ Тук искам да изкажа специални благодарности на проф. Лилия Илиева за безценните съвети, идеи и помощ при работата и търсенията за настоящото изследване.

ския сборник и в Савина книга. Изчисленията, които предлага авторът, показват, че перфектът се е използвал преимуществено в подчинени изречения – при изброени 10 000 употреби на аорист: 2300 са на имперфект, а само 600 на перфект, т.е. в около 5 процента от случаите се използва перфект (Dostál 1954: 599).

В развоя на езика темпоралната система, наследена от старобългарския език, поема различни посоки на развитие в различните групи славянски езици. В това отношение функцията на перфекта се променя в съответствие с различните влияния и езикови интерференции. Промените засягат както семантиката на перфекта, така и неговите граматични форми.

Загубата на спомагателния глагол в руския език започва сравнително рано: още в XI в. Смята се, че изпадането на спомагателния глагол е свързано с отпадането на аспекти-темпоралните времена, отразени в староруските писмени паметници, и със засилване на употребата на перфекта (Грицкат/Gritskat 1954). В началото на развоя на езика и цитираните от Грицкат паметници (надпис на Тмутараканския камък от 1068 г. и в северноруски миней от 1096 г.) изпадането на спомагателния глагол е отразено само в 3 л. ед. ч. В ръкописите от XII–XIII в. отпадането на спомагателния глагол *съм* от перфектната конструкция е вече по-често срещано и за формите в другите лица. А в ръкописите от XVI–XVII в. се наблюдава частична употреба на *съм* в 1 и 2 л., като постепенно се установява пълното му изпадане и употребата на елово причастие без спомагателен глагол като единствена форма за изразяване на минали събития. Така се стига до граматикализирането на тези форми и установяването им като езикова норма (Грицкат/Gritskat 1954: 163, Migdalski 2006: 40).

В западнославянските езици (конкретно в чешкия и полския) аористът и имперфектът също изчезват, а развитието на перфекта е подобно на развитието му при останалите източнославянски езици. Формите на перфекта се подлагат на семантично и формално преобразуване, при което спомагателният глагол също търпи значителни промени.

В полския език перфектът също се преосмисля като претерит за изразяване на минали събития, тази семантична промяна засяга и формалното му преобразуване, която се отразява не върху еловото причастие, а върху спомагателния глагол. В диахронното развитие на спомагателния глагол, наследник на старобългарския *вѣти*, в полския език се открояват три пласта, през които спомагателният глагол се променя. Развоят е следният: от аналитичен глагол, участващ във формирането на аналитични глаголни конструкции, се минава през енклитизиране на формите му до установяване на тенденция към превръщането му в глаголен суфикс в съвременното състояние на езика. Не се наблюдава обаче изчезването му. Интересен факт, който засяга общия развой на спомагателния глагол, е, че и тук загубата е засегнала най-напред 3 л. ед. ч., след което засяга и 3 л. мн. ч. (Migdalski 2006: 41–42).

В южнославянските езици аспектиално-темпоралните времена се запазват в различна степен и с различна функционална употреба в отделните диалекти. Тук ще бъдат

разгледани особеностите на сръбския, хърватския и словенския с оглед само на специфичните различия между тях при развитието на старобългарския перфект и неговата употреба.

В съвременния сръбски език аористът и имперфектът се възприемат като взаимно заместващи се форми, които могат да се употребяват паралелно в наративни текстове, но най-употребявани са формите на перфекта, които заемат мястото на аориста и които се срещат по-често в разговорната реч (Lindstedt 1994: 37). Морфологичната форма на перфекта е същата, изразена с елово причастие и спомагателен глагол. Неговото основно значение обаче се променя – същата перфектна конструкция се употребява основно като наративно минало, което няма резултативната семантика, характерна за старобългарския перфект и неговия наследник в българския език.

И. Грицкат обръща внимание на една особена употреба на формите на перфекта без спомагателния глагол *съм*, или както са наречени тези форми, „съкратен перфект“, в сърбохърватския (Грицкат/Gritskat 1956).

Интересен анализ по отношение на произхода на старобългарското еловото причастие прави проф. Иван Добрев, според когото старото значение на миналите деятелни причастия е тясно свързано с епическия дял на праисторическото заклинание. Основната му функция е била да възпроизведе магическо заклинание, което да предизвика осъществяване на действието в желаната посока и постигане на желания резултат (Добрев/Dobrev 1973). Старите заклинателни структури са първоизточник за възникването на праславянския перфект, който, както беше посочено по-горе, е възникнал на славянска почва и се смята за ново явление в развоя на езика. Появата на праславянския перфект се свързва с появата на еловото причастие, което според Иван Добрев е вербален израз на старите невербални изрази със суфикс **-l-*, които по произход са стари *nomina agentis*. Същият суфикс може да бъде открит и в суфиксите **tel* и **dl* в праславянските *nomina agentis* и *nomina instrumentali*, в които елементът **-l* е означавал „дано“, „нека“. Това значение е реализирано в епическата част на старите заклинателни структури, където се призовава демоничната сила, чрез невербален наратив за нейните ползотворни действия, чийто резултат е актуален и в настоящето. Протипът на праславянското причастие посочва отношението на автора на речта към протеклото в миналото и вече завършено в настоящето действие, а самата поява на перифрастичните перфектни форми – като резултат от преобразуване на заклинателната епика във вербално осъществен наратив (Добрев/Dobrev 1973).

Във връзка с хипотезите на проф. Добрев са и наблюденията ми в настоящата работа. Става дума за особени употреби на елово причастие без спомагателен глагол, които се откриват доста често в сърбохърватските (включително и в босненските) епически песни. Както се изясни по-горе, диахронното развитие на перфекта в южнославянските езици поема частично по пътя на развитието на старобългарския перфект в останалите славянски езици. В сърбохърватския перифрастичните форми на перфекта

не търпят формално преобразуване, така както се наблюдава в останалите източни и западни славянски езици, а се запазва цялостната перфектна конструкция.

Интересен феномен обаче представлява огромният брой примери от сърбохърватската епика, където употребата на елово причастие, без наличие на спомагателен глагол, е значителна и необичайна за установения развой на перфекта в сърбохърватския, напр.:

(1) Marko Kraljevic i sv. Nedjelja
Podranio Kraljevicu Marko,
Podranio u nedjelju svetu
Prije zore i bijela dana,
Podranio u lov u planine, 5
 (Izbrane narodne pesmi hrvatsko-srbske 1913: 35)

Още в първия стих на песента за Марко Краевичи от легендарния цикъл се открива употребата на еловото причастие без помощния глагол. Тук еловото причастие е употребено във функцията на ренаратив, разказ за ненаблюдавани събития, идентична с функцията на ренаратива в българския език. Ренаративността е характерна черта на фолклорния епос.

Появата на устната версия на събраните епически песни се датира в XIV, XV, XVI в., тъй като песните пресъздават действителни исторически събития и герои и техните борби против османците. Косовските битки през 1389 и 1448 г., възпети в косовския цикъл и в цикъла за Крали Марко. Тук трябва да спомена и един особено важен факт – авторът отбелязва, че в сборника са включени и т.нар. „бугарщици“ – епически народни песни, преминали в сръбските и хърватските (главно приморски земи, т.нар. „средновековни далматински княжества“) от западните български земи, които се изпълняват на сърбохърватски, или както авторът го нарича – „сръбски начин“ (Izbrane narodne pesmi hrvatsko-srbske 1913: 22).

Всички тези уточнения са важни, тъй като употребите на еловото причастие без наличието на спомагателния глагол не са характерни само за „бугарщиците“, за които би се предположило, че като заемки от българската устна традиция, съответно отразяват пласт от историческия развой на българския език. Употребата на елово причастие в ренаративна функция се открива във всеки цикъл песни, без значение от тематичната характеристика или вероятностния териториален произход.

(2) Braća i sestra
Hrani majka devet milih sina
I desetu kćerku mljezinicu;
Hranila ih, dok ih othranila,
Dokle bili sini na ženitbu,
A djevojka bila na udaju...
 (Izbrane narodne pesmi hrvatsko-srbske, 1913: 39)

Подобни примери се откриват в целия сборник, независимо от цикъла, в който са поставени песните, но поради ограниченост на настоящата работа не е възможно да бъде представен пълен анализ на употребените форми. В песента за братя и сестра, от която са примери (2) и (3), се открива една още по-интересна употреба на форма, идентична с тази на ренаративен перфект/плюсквамперфект:

(3) Braća i sestra
Stara majka iz dvora besjedi:
„Id’ odatle, od Boga morijo,
[...]

A Jelica bila besjedila:
„Jadna majko, otvori mi vrata,
Ovo nije od Boga morija,
Već Jelica tvoja mila kćerka.“

(Izbrane narodne pesmi hrvatsko-srbske, 1913: 43)

По-честа е употребата на ренаративни форми в 3 л. ед. ч. без наличието на спомагателния глагол, като се откриват и перфектни форми и в същинска функция, носещи същинската резултативна семантика на перфекта.

Тези открития засилват мнението, че епосът отразява стар пласт нарация, в който има наченки на развитие на перфекта в състоянието, което го познаваме в съвременния българския език – влагане на нови значения във формите на перфекта.

Издаването на спомагателния глагол

Въпросът за хронологизирането на конструкциите с елово причастие и помощен глагол е от съществено значение, имащо отношение към защитаването в изследването хипотези.

Хронологично проследено, употребата на аористно причастие без помощния глагол в 3 л. ед. ч., както беше споменато, се открива още в Супрасълския сборник (старобългарски кирилски паметник от средата на X в., който показва източнобългарски говорни характеристики). А. Давидов отбелязва, че тази употреба е по-често срещана в 3 л. ед. ч., а по-рядко засяга и 3 л. мн. ч. (ГСБЕ/GSBE 1991). Тук са посочени примери и за двата случая:

(4) ѿ стражѣ югда видѣ юго оуклоуѣша сѧ... самѣ сѧ оустроуѣлѣ (Суп. 93.17–20)

(5) ѿша ѿ не събрали събора. ѿша ѿ сице не весѣдоуаши. (Суп. 386.6–7) (Грицкат/Gritskat 1956: 154).

Пример (4) се превежда по следния начин „а стражът, когато го видя, че се е отклонил, ... сам себе си устрой“². Интересното е, че в оригиналния евангелски текст на гръцки употребата е на обичайния аорист (както и *видя* е преведен с аорист), а в старобългарския превод се открива употребата на аористно причастие без наличието на спомагателния глагол.

И Ив. Добрев отбелязва, че при гръцките оригинали на евангелските преводи старобългарският перфект значително съответства на гръцкия аорист (Добрев/Dobrev 1973). Поради тази причина е необичайна употребата на формата на перфекта без спомагателния глагол. Преводът на пример (5) е следният: „дано да не са свикали събор, дано да не са говорили така“ или „по-добре да не бяха събирали събора, по-добре и да не бяха разговаряли!“. И в този случай е озадачаваща употребата на еловото причастие от формата на перфекта без спомагателния глагол на мястото на обикновения гръцки аорист.

В Граматика на старобългарския език (по-нататък ГСБЕ) е споменато мнението на Маргулиес, който допуска, че вероятно перфектът, употребен в този случай без наличието на спомагателния глагол, няма перфектно значение, а представя по-нови функционални пластове от разволя на езика (ГСБЕ/GSBE 1991). Допуска се, че това може да е влияние на определен диалект – „диалектна иновация“, отразяваща състоянието на народния говор в най-източните диалекти на българския език, които най-дълго са били в близост и под влияние на източнославянските диалекти (ГСБЕ/GSBE 1991). Според Св. Иванчев изпускането на спомагателния глагол в старите ръкописни паметници обаче може да се дължи и на обработка от страна на преводача или преписвача и текстът да отразява неговото собствено усещане за езика на превеждания текст (Иванчев/Ivanchev 1978).

Изводи

От всичко, посочено по-горе, може да се смята, че установяващата се тенденция спомагателният глагол *съм* да се изпуска в 3 л. и началната употреба на неговия съкратен вариант е предпоставка за неговото преформиране в чешкия и полския, която води до пълната му загуба в езиковия развой на източната група славянски езици. В българския език тази тенденция води до: употребата на аористното причастие в несвойствена за останалите славянски езици функция – ренаративна; възникване на нови форми, свързани изцяло с явлението евиденциалност и това е появата на имперфектно причастие; установяване на специфичната им употреба без спомагателния глагол – изразяване и формиране на една иновативна категория.

Не може да се счита за случаен и редът на изчезване на спомагателния глагол от перфектната конструкция – тази тенденция засяга най-рано 3 л. ед. ч. Така може с пъл-

² Предложените преводи на двата цитата са направени от проф. д-р Магарет Димитрова, на която искам да изкажа най-искрена благодарност за оказаното съдействие при превода и анализа на посочените цитати от Супрасълския сборник.

но основание да се счита, че изчезването на спомагателния глагол от перфектната парадигма е свързано с развитието на наративите в славянските езици, в това число и в българския. По този начин формите за наратива се деперсонализират, което прави възможно изграждането на един наративен текст. В него говорещото лице заема определена позиция на дистанцираност от разказваните събития, което е прагматичното значение и на съвременните български ренаративни форми. Феноменът с изпадането на спомагателния глагол *съм* се характеризира като континуативен процес, засегнал общославянския развой на перфекта, но в българския език придобил различна семантична и функционална насоченост, плод на езикова конвергенция.

Цитирана литература

- Грицкат 1954:** Грицкат, И. *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтактичким појавама*, Београд, 1954 (Gritskat, I. *O perfektu bez pomoćnog glagola u srpsko-hrvatskom jeziku i srodnim sintaktičkim pojavama*. Beograd, 1954.)
- Добрев 1973:** Добрев, И. Произход и значение на старобългарския перфект. – В: *Известия на института за български език*, БАН, кн. XXII, 3–20 (Dobrev, I. Proizhod i značenje na starobalgarskia perfekt. – V: *Izvestia na institute za balgarski ezik*, BAN, kn. XXII, 3–20.)
- Добрев 2005:** Добрев, И. *Българският език*. София, 2005. (Dobrev, I. *Balgarskiyat ezik*, Sofia, 2005.)
- Граматика на СБЕ 1991:** *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис*. Дуриданов, И. и авторски колектив. БАН, София, 1991 [ГСБЕ] (Gramatika na starobalgarskia ezik. Fonetika. Morfologia. Sintaksis. Duridanov, I. i avtorski kolektiv. BAN, Sofia, 1991 [GSBE])
- Иванчев 1978:** Иванчев, Св. Проблеми на развитието и функционирането на модалните категории в българския език. – В: *Приноси в българското и славянското езикознание*. София, 80–97. (Ivanchev, S. Problemi na razvitiето i funktsioniraneto na modalnite kategorii v balgarskia ezik. – V: *Prinosi v balgarskoto i slavyanskoto ezikoznanie*. Sofia, 80–97.)
- Aikhenvald 2006:** Aikhenvald, A. Y. Evidentiality in Grammar. – In: *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Vol. 4 2-nd edition, Keith Brown (eds.), Elsevier: Oxford, 320–325 [15.10.2018] <http://www.aikhenvaldlinguistics.com/images/pdfs/publications/EvidentialspublishedELL2.pdf>
- Aikhenvald 2004:** Aikhenvald, A. Y. *Evidentiality*. Oxford University Press.
- Dostál 1954:** Dostál, A. Studie o vidovém systému v staroslovnštině. – In: *Státní pedagogické nakladatelství*. Prague.
- Izbrane narodne pesmi hrvatsko-srbske*, I. Junaške, priredil Dr. Branko Vodnik, Dr. Fr. Ilešić, Ljubljana, 1913.
- Lindstedt 1994:** Lindstedt, J. On the development of the South Slavonic perfect. *Three papers on the perfect EUROTYPE Working Papers*, no. Series VI, No. 5, European Science Foundation, 32–53.
- Migdalski 2006:** Migdalski, K. M. *The Syntax of Compound Tenses in Slavic*, Utrecht.

Сенем Конедарева
Благоевград 2700
Ул. „Свобода Бъчварова“ 4
Американски университет в България
Департамент по модерни езици и изкуство
skonedareva@aubg.edu

Senem Konedareva
Blagoevgrad 2700
4 Svoboda Bachvarova str.
American University in Bulgaria
Modern Languages and Arts Department
skonedareva@aubg.edu